

Pag-Ibig, Himagsikan, Katubusan Ng Sambayanan

Sining, Etika, at Politika ng Sining
sa nobelang *Kaligtasan*, obra
maestra, ni Faustino Aguilar

E. San Juan, Jr.

Sa ikapagtatagumpay ng alin mang layon, sa ikabibihis ng katauhang dinudusta, at sa ipagwawagi ng Katwiran laban sa Lakas ay kailangan ang luha, ang apoy na panunog. Maggiba muna saka magbuo pagkatapos.

–Faustino Aguilar, Pinaglahuan

Therefore, whoever tells a lie, however well-intentioned he might be, must answer for the consequences, however unforeseeable they were, and pay the penalty for them even in a civil tribunal. This is because truthfulness is a duty which must be regarded as the ground of all duties based on contract, and the laws of these duties would be rendered uncertain and useless if even the least exception to them were admitted. To be truthful in all declarations, therefore, is a sacred and absolutely commanding decree of reason, limited by no expediency.

–Immanuel Kant

TIYAK KONG WALA pang komentaryo o anumang puna hanggang ngayon ang huling nobela ni Faustino Aguilar, *Kaligtasan*, na sinulat at nilagdaan noong Marso 24, 1951, sa Sampalok, Maynila. Isang typescript ng nobela, nakalagak sa UP Filipiniana Library, ang natuklasan ko nitong Enero 2018. Walang ebidensiya na ito’y nailathala na o naipalimbag—marahil, ang katunayan ng status nito bilang akdang di pa naisusulit sa publiko ay masasaliksik ng mga iskolar ng bayan. Kung ito ma’y naibahagi na, wala akong nahagilap na banggit o tukoy saan mang publikasyon. Isa pang titulo ang naitalang naisulat noong 1951: “Ang Patawad ng Patay.” Wala akong nakitang sinuman na nakasilip sa akdang ito. Sapantaha kong kalakip ito sa *Kaligtasan*. Marahil mabibigyang-liwanag ang sitwasyon ng likhang-sining pagkaraang mabasa ang sanaysay na ito at makapukaw ng nakakasulukasok na tanong o kaabalahan.

Makahulugang agwat ang nagkakawing sa bawat akda ni Aguilar. Mahigit-kumulang sa dalawampu’t limang taon ang nakalipas mula noong mailathala ang *Ang Lihim ng Isang Pulo* (1926), at bago rito, labing-limang taon ang humugos bago lumabas ang *Sa Ngalan ng Diyos* (1911). Tila puspusing pagganap ng tungkulin sa pamahalaan, bukod sa pagsusulat. Pumanaw siya noong Hulyo 24, 1955, 73 gulang, panahon ng kaguluhang lokal at internasyonal. Sa kabila ng sakit at pag-atupag sa pamilya, sinikap ni Aguilar na ilagom sa mikrokosmong daidig ng Sulitan ang katiwalian at kabalighuang laganap sa kapaligiran.

KONTEKSTO NG MGA TALASTASAN

Bukod sa kalamidad ng Pangalawang Digmaang Pandaigdig, na naitala ni Aguilar sa kanyang memoir, *Nang Dumaan ang Daluyong*, dalawang mahalagang pangyayari ang konteksto ng huling kathambuhay niya. Pagkapanalo ni Mao Tse-tung sa Tsina noong 1949, pumutok ang Digmaan sa Korea (1950) na sumukdol sa Peace Truce noong 1953 kung kailan naihalal si presidente Magsaysay. Magusot din sa Europa, Aprika, at Latino-Amerika.

Umatras ang mga Pranses sa Indo-Tsina nang matalo sila ni Ho Chi-Minh sa Biyetnam noong 1954. Itinatag ang SEATO noong 1954 bilang instrumento ng US sa “Cold War” laban sa komunistang Unyon Sobyet at Pulang Tsina. Umpisa na rin ang interbensiyon ng US sa Indotsina na lumala hanggang 1973 (Garraty and Gay 1117–1135). Sa taong pumanaw si Aguilar, naitayo sa Bandung Conference ang koalisyon ng mga bansang Aprikano’t Asyatiko na hindi nasa ilalim ng nagtatagisang U.S.-“Free World” at grupong Komunista. Mainam na hadlang ito sa nagsasalpukang kampo ng kapitalismo’t komunismo.

Masasalat ang atmospera ng milyu ng dekada 1950 sa isang dalumat ni Amando V. Hernandez, isa sa biktima ng lokal na McCarthy “witchhunt” noong buhay pa si Aguilar. Pagtimbang ni Hernandez sa mga usaping kumakalampag noon: “Ang mga lumang kuta ay iginiba ng dalawang giyera mundial. Ang masinggan ng Pasismo’y nakatutok sa kaligtasan ng daigdig. Walang pananggol sa atomong panlipol at maaaring sa isang bagong kabaliwan ay mapuksa sa isang kisapmata ang lahat ng buhay. Napaimbulog ang tao sa ibang planeta, baka sakaling doon makasumpung ng tunay na Shangrilang tiwalag sa kalupitan ng kapuwa-tao” (1953). Nakahimatong ng Shangrila si Aguilar sa pag-alok sa sumukong Huk ng lib्रेng lupain sa Mindanao, na ibinurda rito sa pakikipagsapalaran ni Amando Magat. Nakahuhumaling na alternatibo ito sa pait, sindak at dusang dinanas ng henerasyon niya sa pananakop ng Hapon na naibadya sa librong *Nang Magdaan ang Daluyong* (1947). Walang hulagway ng paraiso kung walang impiyernong kaharap.

NABALAHONG PARAISO NG CIA

Ang pinakakritikal na makasaysayang kalakaran naganap noong huling dekada ng buhay ni Aguilar ay paglago’t pagbagsak ng Huk na lumago’t naglunsad ng malakihang pagsalakay sa Establismiyentong neokolonyal. Kaagapay nito ang pagsikat ni Ramon Magsaysay. Tanyag si Magsaysay sa kanyang kampanyang sugpuin ang kilusang mapagpalaya, na nag-uugat sa Rebolusyong 1896 laban sa Espanya at sa Estados Unidos. Nagpatuloy ang pagaklas ng bayan sa oligarkiyang kasabwat ng imperyalismong Amerikano sa mga kilusang Colorum, milenaryong

insureksiyon at Sakdalista, hanggang sa pagbuo ng Hukbong Bayan Laban sa Hapon (Hukbalahap, na naging HMB, Hukbong Mapagpalaya ng Bayan). Matagumpay ang mga operasyong anti-Hapon ng Huk noong 1943–1945 hanggang 1954. Namuno sila sa mahigit kalahating milyong mamamayan sa Luzon na di nagtugot matamo ang tunay na kalayaan, ang pagkakapantay-pantay at katarungan (Palmer 187).

Sandaling balik-suriin ang nakalipas. Pumasok ang imperyalistang tropa noong 1945 Liberasyon ng bayan mula sa Hapon. Malupit na sinikil ang Huk ni MacArthur upang ibalik ang status quo ng mga komprador at panginoong maylupa. Pinatawad ang mga kolaboreytor (nangunguna na si Manuel Roxas) at ikinulong muli sa kolonyalismo ang bansa sa Bell Trade Act ng 1946 at iba pang kasunduan na hanggang ngayon ay sumusuhay sa politika't ekonomiyang atrasado. Suportado ng 90,000 Amerikanong sundalo, sinawata ang Huk at mga progresibong kapisanan (Labor Research Association). Naghasik ng lagim ang papet na administrasyon ni Roxas: isang ebidensiya ng kanyang pagsunod sa among imperyalista ay ang pagtalsik sa nahalal na mga kandidato ng Democratic Alliance/Partido Nacionalista noong eleksiyon ng 1946 upang maipasa sa Kongreso ang mga kasunduan at batas na nagpapatibay na neokolonya ang bansa. Pasistang patakaran ang namayani.

Nakumpleto ni Aguilar ang nobela noong 1951 tatlong taon pagkaraang mamatay si Roxas. Ang 1949 eleksiyon ni Quirino, na kinakitaan ng kahindik-hindik na pandaraya at iba pang anomalya, ang naging modelo ng isinagawang halalan sa pagka-alkalde sa Sulitan. Ang pagpunta naman ni Amando sa Mindanaw at pagbuo ng samahang “Siray” na naging saligan ng partidong Buklod, ay batay sa repormang ipinasok ni Magsaysay, tulad ng EDCOR sa Mindanaw, at iba pang propagandang taktikang plano ng CIA (sa personahe ni Edward Lansdale) at JUSMAG (Constantino 116-260). Nahikayat si Aguilar sa EDCOR na naging hulmahan o matris ng utopyang pinangarap ng mga magbubukid, samantalang ang NAMFREL at iba pang partisanong grupo ay naging huwaran ng partisipasyon ng ordinaryong mamamayan sa proseso ng eleksiyon. Isang “interlude” ito sa bumalahong klima ng bansa.

Sa masusing balik-tanaw, hindi lahat ng reporma ni Magsaysay ay nakabighani o dinakila ni Aguilar. Patuloy ang “status quo” nina Don Rehino at mga alipores. Bagama't nagkasama muli sina Amando at Sinday, ang kapalaran ni Lorina (na kasal kay Amando) at anak niya ay isang suliraning nagpapagunita sa atin ng bagong sibol ni Danding sa *Pinaglahuan* at supling ni Lusya sa *Nangalunod sa Katihan*.

Kaipala'y nagayuma si Aguilar sa predikamento ng babaeng ginahasa, o pinagsamantalahan. Mauunawaan itong madali kung alegorya ng bayan ang babae/ina na tiyak ang pagkabuntis kumpara sa mahirap kilalaning ama. Partikular ito sa kolonisadong bayan na haluan ang dugo at kulay ng balat. Bumubuko ang nasyon

o bansa sa pagkakaunawaan sa isang wika, at kalaunan sa ritwal ng ugali, pagkain, minananag kostumbre, saloobin, atbp.

Ngunit hindi mapipigilang mag-usisa: Ano ang pahiwatig nito? Bakit laging modelo ang sawing babae? Bakit putol ang linahe ng mga anak? Bakit laging naglalakbay ang mga bayaning naglulunggating makapagligtas sa mga kamag-anak, kasama, at kanayon? Taglay ba nito ang pangako ng isang maluwalhating kinabukasan? O taglay nito ang matalinghagang larawan ng trahedyang-komedyang istorya ng madugong pakikihamak bago makaraos sa isang payapa't masayang kinabukasan? Ano ang signipikasyon ng mga talinghaga't senyas sa espasyong pinalapad at panahong kinipil? Trahedyang ba ito ni Lorina at Don Rehino? O komedyang nina Amando at Sinday? O sintomas lamang sila ng tensiyon sa ironiko't propetikong panitik na nagbubulatlat ng hidwaan ng realidad at persepsyon, ng nadaramang kapaligiran at nakatabing na katunayan (Shroder 28-29)?

PANGKALAHATANG PAGTAYA: BAKIT DAPAT PAGLIRIPING MABUTI

Dagling ibaling ang pananaw at tumutok tayo sa panahon ng pagsakop ng Amerika sa Pilipinas mula 1899 hanggang 1946. Ipokus natin ang isip sa yugto ng Komonwelt (1935–1946) at sa unang taon ng Republika (1946–1951). Maibubuod ang sitwasyon ng kolonya sa ilang obserbasyong batid na ng nakararami, ngunit kailangan sa pagkakataong ito upang madulutan ng salik ng tipikalidad (Lukacs) ang ikinintal na katangian ng mga importanteng protagonista: Amando Magat, Regino Rivas, Lorina at Sinday, pati na sina Mang Tano, Mang Sindong, Paulino, Lino, Sikuterat, at politikong kasangkot sa halalang naging okasyon ng pagparada ng katusuhan at katiwalian.

Maimumungkahi ko ang ilang estratehikong usisa. Bakit naitakda sa dalawang grupong naglalaban (isa sa panig ni Amando, isa na kampi kay Don Rehino) ang daloy ng naratibo? Kapani-paniwala ba ang mga personalidad na gumanap? Ano ang ibinabadya ng kilos nila, ng kaisipan, at damdamin? Ano ang pahiwatig ng kanilang kaisipan, aksiyon, at kapasiyahan? Paano naisiwalat sa balangkas ng nobela ang transpormasyon ng ugnayang piyudal sa nayon at pagsibol ng diwa ng komunidad na sagisag ng napipintong masaklaw at malalim na pagbabago ng sistemang neokolonyal ng buong sambayanan? Mahuhulo na ang tipo ng naratibo rito ay paglalangkap ng realistikong mimesis (madetalyeng paglalarawan ng aksiyon), ang romansa ng pakikipagsapalaran sa paglalakbay at pagtuklas ng mga lihim/sekreto (Kermode), at ang didaktikong tendensiya ng pangangaral sa liham, talumpati, o pakikipaghuntahan (Scholes).

Tatlong matinding pangyayari ang dapat pag-ukulan ng masinsing paginilay. Una, ang paglipat kay Sinday mula sa bahay ng magulang at pagkakulong sa mansiyon

ni Don Rehino; pangalawa, ang matagal na pagkawala ni Amando sa Sulitan at masalimuot na pakana ni Don Rehino upang magamit ang kostumbre at gawi ng mga tao sa paglakas ng kaniyang poder (sugalan, pangungutang, atbp); at pangatlo, ang komplikadong maniobra ng mga pangkatin sa halalan, na humantong sa tangkang pagpaslang kay Amando at pagwawalang-bisa sa kagustuhan ng mayorya sa nayong lugar ng labanan ng mga uring nagsasamantala at uring binusabos ngunit tumututol sa minanang pagkaalipin. Nakakawing na rito ang tadhana ni Sinday at pagkabunyag ng larong panunubok nina Don Rehino at Lorina. Kung ipapalagay na ang mga tauhan at kalakaran ay alegorya ng mga nagtatagisang pwersa sa lipunan at ang kani-kanilang ideolohiya, ano ang pangkalakatang adhikain ni Aguilar sa pag-sasaayos ng ganitong porma ng kathambuhay na iba sa naunang akda niya? Tila naghunos si Rojalde sa persona ni Amando, at si Danding ay naghiwalay sa dalawang maskara: Sinday at Lorina na kapwa hugot kina Lusia, Rita, at Carmen. Karnabal ng mga aktor, bida, at kontrabida, sa tanghalan ng mapagbirong tadhana.

SIPAT SA BALANGKAS NG SALAYSAY

Bago kilatinsin ang mga temang kinatawan sa mga pangyayari't tauhan, tanawin natin ang estruktura ng anyo. Layon ng akda na lutasin ang krisis ng lipunan— inhustisya, korupsiyon, karahasan, gutom, atbp.—sa paraang mapapaniwalaan. Nais ng akda na kalasin ang buhol ng mga kontradiksiyon sa maka-realistikong paraan, gamit ang teknik at estilong mabisa ang dating sa karaniwang mambabasa. Kaunti lang ang importanteng protagonista at isa lamang ang nilulungati: prestihiyo, impluwensiya, kapangyarihan. Pantasya ang kuwadro kung saan gumagalaw ang anino ng realidad. Narito ang mga punksiyon ng mga insidente ayon sa analisis ni Claude Bremond (na hango mula kay Vladimir Propp):

(proseso ng aktuwalisasyon

Pamumuno sa bayan— (hakbang tungo roon) —(tagumpay) natamo ang hangad
(depinisyon ng layon) —(kabiguan) palpak o paltos

(walang aktuwalisasyon)

(hindi humakbang)

Kaiba sa simpleng banghay ng mga naratibong naiulat ni Propp, na laging tagumpay ang bayani, sa tulong ng mga mapagkalingang lakas, angeskema ni Bremond ay sang-ayon sa lohika, hindi sa kronolohika. Ibig sabihin, puwedeng mabunsod sa iba't ibang padron ng pagladlad ng balangkas: komiko, trahiko, kuwentong-bayan, romansa, ironiko, o parikalang pihit ng pangyayari (22–23). Taliwas sa palasak na

kasukdulan ang paglusaw ng pagkukunwari ni Lorina, at medyo pilit ang pagtakas o pagpapalaya sa sarili ni Sinday sa kuko ng halimaw.

Sa diskurso at kronolohika ng kuwento, itinanghal ang layong dapat maisakatuparan: ang pag-iisa ng kanayunan sa isang bayaning kinikilala ng nakararami. Sunod ang paghanap o pagdating ng katulong o paraan na makakasangkapan: paligsahan ng kalabaw, kung saan nagwagi si Amando. Nabigo ito sa di pagtalima ng mag-asawang Salas sa talino sa paglinang ni Amando. Nabihag ang babaeng pinipintuho ng mayamang Don Rehino. Namatay ang inang mapagpala, kaya lumisan sa pook ng tagumpay. Naghari ang prestihiyo ni Don Rehino sa pagkukunwari at pandaraya, ngunit bigo sa asawa. Nakaakit ng anak ng isang kauri: si Lorina. Natuto sa paggamit ng mga bayaran, pumasok si Don Rehino sa halalan ngunit nasupalpal sa pagbabalik ni Amando (ngayon ay mariwasang mamamayan) na sinuportahan ng kapisanang napupugay sa ina ng binata na sumasagisag sa budhi at kamalayan ng kanayunan.

Bagama't ginamit ni Don Regino ang salapi sa pandaraya sa eleksiyon, natalo siya. Bagama't naloko sumandali si Amando ni Lorina-Don Rehino, naibulgar ang katotohanan at nalusaw ang bunga't bisa ng kayamanan ni Don Rehino. Ginantihan siya ng katotohanan sa taktikang kaparis ng ginamit niya. Kusang yumakap si Sinday sa simulain ni Amando at di umano'y nanumbalik ang masagana't tahimik na panahong lumipas sa naipangarap na maluwalhating kabuhayan sa ibang lupalop kung saan sila ay malaya, masagana, at nagtutulong-tulongan sa lupaing ari ng komunidad.

Nagwagi ang unang mithiin sa pakikipagsapalarang puno ng pagdurusang kasawian, paglapastangan, pagkutya at pagsusuwail. Makatuturan kung ating hihimayin ang iba't ibang hugis ng panahon sa nobela. Susubukin nating patunayan ang proposisyon ni John Henry Raleigh na sari-saring kategorya ng panahon ang matutuklasan sa nobela dahil sa ideya na "human experience is simultaneously a public nightmare and a private dream" (242). Kakabit ito sa tema ng oposisyon ng namamasid na kapaligiran versus katotohanang nasa likod nito.

Sa simula ng nobela, ang publikong bangungot ay nakabalot sa pangmadlang panaginip na mabiyayang tinatamasa ni Amando Magat at inang nakaugat sa Balani: "Matahimik, payapa at walang ligalig ang kanilang kabuhayang mag-ina," na patuloy sa pagsasaka dahil ipinangako ng anak sa nasirang amang Mang Karlos na ititigil ang pagkadalubhasa sa pagsasaka "upang kalingain ang inang naulila." Nagwagi si Amando sa paligsahan ng mga kalabaw, katibayan ng matimyas na pagkakasundo ng tao at kalikasan. Naging "bayani" si Amando, marubdob ang pagtitiwala sa sarili. Pinapurihan ng lahat ang kanyang tapang at gilas, lalo na ni Sinday ng Pingkian.

Inihandog ang gantimpala sa bahay ampunan. Ayaw ng kasiyahang pangsarili, inuuna ang “paggalang sa kasiyahan ng iba” (8).

Isang halimbawa si Amando ng magiting na bayani ng Rinascimento na tumalikod sa tatlong maselang kasamaan: pagkahilig sa salapi, makamundong paglilwaliw, libog sa paghamig ng kapangyarihan (Heller 310). Nakabuod dito ang katas ng panaginip ni Amando sa talinghaga ng paglinang: “Anopa’t ang niluluggati niya’y makayari sa bawat isang tao, ng ‘tunay na tao’ at nang kung dumami na ang mga hubog sa bagong palihan, ay saka pagsama-samahin upang katulad din ng palay na kanyang pinipili muna bago gamitin, ay kasangkapanin sa pagsasabog ng bagong binhi ng kabuhayan, na lalong makatarungan at hindi magpapaluha sa mahirap dahil lamang sa kanilang kahirapan . . . Iyon ang kanyang inaasahan, kaya’t ang pamumuhay sa bukid ay kanyang minamasaya at ipinalalagay na katangi-tangi” (4-5). Matutunghayan ang ideyang naturalistiko sa romantikong pilosopiya nina Rousseau at anarkista ng Europa na sandaling nagkatinig sa *Banaag at Sikat* ni Lope K. Santos.

Nag-umpisang matikman ang sagwil sa kaniyang pangarap nang “kalakalin si Sinday” nina Mang Sayas at Aling Berta, ang itinuturing na magulang. Tuloy napiit ang kasintahan ni Amando sa bahay ni Don Rehino. Sa tingin ni Doray, nasaksihan niya ang “kakila-kilabot na kabuhungan” at pagtataksil sa pagdukot kay Sinday. Pinilit kausapin ni Amando isang gabi—tagpong paggunita sa dalaw ni Luis kay Danding sa *Pinaglahuan*—na nabigo sa pagpapatok ni Don Rehino. Hindi maigugupo ang piyudal na kastilyo sa tuwirang pagsalakay. Kailangan gapangin at ukabin sa ilalim.

Si Don Regino ang magkasanib na karakter nina Don Hasinto at Rojalda. Sa Kabanata IV, inilarawan ang simulain sa buhay ni Don Rehino, panginoong maylupa at usurero, na sumisipsip sa dugo ng maraming angkan. Kahawig siya ni Don Hasinto sa *Nangalunod sa Katihan*: ang buhay ay paglalaban ng mga lobo o asong walang nais kundi silain ang kapwa. Nang mamatay si Aling Siray, ang ina ni Amando, nabuo ang simbolikong komunidad na pinapangarap ni Amando. Nagpahatid ng korona si Sinday (na ikinasal kasabay ng burol ni Aling Siray) na nagpapaala na tapat pa siya sa kasintahan. Kaya naibulong sa harap ng bangkay na “sugatan ako ngunit hindi talunan” (73). Napigil ang paghihiganti ni Amando sa tulong nina Mang Sindong at Paulino, ang “kulang-kulang” na tagapamagitan sa magkalabang panig.

SANAYSAY, NARON ANG PANGSILANG

Di kalauna’y lumitaw ang mala-pantasyang aktor na may dalawang mukha. Sa pagtatapos ng “Pasiyam” sa ina, nakatagpo ni Amando ang dating kaeskwela na nagpagunita sa kaniya ng matamis na karanasan nila noong kabataan. Ang impresyong nakintal sa malay ni Amando ay pahiwatig ng kontradiksiyon ng bangungot at kawili-

wiling panaginip, kung aalagatain ang mapait na dagok ng tadhana sa papel ni Lorina sa huling kabanata. Narito ang lumubog sa isip ni Amando, pumukaw ng memorya ng ina na bumati sa kaniya sa pagbubukas ng nobela:

Kay saya ni Lorina; ang kanyang sariwang kabataan ay tila nagsasabog ng mabangong halimuyak sa lahat ng dako, katulad ng malinis na kalangitan, ay nakangiti, at nangangako ng magagandang bukang-liwayway at nang mga gabing payapa na nasasabugan ng maningning na bituin. Nakangiti sa kanya ang buhay, kinakawayan ng pag-asa, at hinihintay ng isang maligayang kinabukasan. Ang kanyang puso’y malinis na kayong puti, na wala mang lamang gisi kahit bahagya, at nagpapatotoo sa napakaliligayang mga araw ng kabataan na kanya nang natatawid. Nahihiga siya sa banig na ginto at kabutong anak pa, ang lahat na pita ay nasusunod (91).

Dagling ipasok natin ang tanong: Bakit lumisan si Amando at tumungo sa ibang lupalop? Kababalaghan ang isang pagkawala na hindi mapupunan hanggang sumipot muli bilang kandidato sa pagka-alkalde, binansagang “bayani sa kabukiran.” Sa bisa ng makabagong komunikasyon, at sa mapangahas na kapalagayang-loob, si Paulino, nadulutan ng distansiya ang damdamin at nakababagot na sitwasyon. Maski ang bayani ng Balani ay may karupukang iniilagan, sa kumpisal niya kay Sinday sa sulat— isang sulat rin ang maghahawan ng landas upang supalpalin ang malisyosong tangka ni Don Rehino at ibunyag ang katotohanan sa lahat:

Hindi kita malilimot, hindi ko kayang limutin ang iyong pagmamahal . . . at kung gunitain kong ari ka ng iba, na sa iba itong hindi mo naman iniibig, laban man at lason sa iyong kalooban, ay sapilitan kang nagkukunwari ng pagtatapat, dahil sa pagpapakundangan sa patay-salang na pakikibagay sa “sukat masabi,” ay nagigising sa aking damdamin ang kabangisan ng pagkahayop at bago ako makagawa ng anomang kasaliwaan, ay mabuti pang lumayo at kung saan man makaabot, ay pag-aralan doon ang pagbabata. Ako ay naniniwala, na iniibig mo at maaring ibigin, nang di ipagiging hamak, ang isang mabuti at malinis; ngunit hindi ang isang tampalasan o ang isa kayang salarin. Aalis nga akong ikaw ang baon sa gunita at ilaw na tatanglaw sa aking landas (95–96)

Ayaw gumamit ng dahas si Amando at maghiganti. Ang pagtatapat ni Amando ay retorikang antitesis sa pagkukunwari nina Don Rehino at ni Lorina, pati na rin sa mga politikong may agendang kabaligtaran ng kanilang ipinahahayag sa madla (tulad ni Ramon Magsaysay na kusang nagpagamit sa CIA ng Estados Unidos), patunay ng mga istoryador at hayag na ebidensiya (Karnow 346–53; Constantino 226–268).

Saan nga patungo si Amando? Maimumungkahi ko ang mga pangyayari ng mga taong pinagmumuni-muni pa lamang itong nobela, ang panahong kakikitaan ng mga salamangka ni Sikuterat—talinghaga sa mala-Biblikang etiketa: “Sa gayon, nangyari nga.” Pag-inog ng mga pangyayari sa bayan mula 1946, “flag independence,” hanggang eleksiyon ng 1949, idinaos ang pinakamaruming botohan sa kasaysayan ng bansa, na itinuwid ni Magsaysay at mga Nacionalistang katulong (Recto, Laurel, Tañada) noong halalan ng 1951. Ano ang intensiyon ng awtor sa pagtanggap kay Amando sa naratibo hanggang lumitaw siya muli sa alimpuyo ng eleksiyon? Alam na natin na bukod sa isyu ng kolaborasyon ni Roxas at pagsupil sa mga gerilya ng Hukbalahap, malubhang ligalig ang nakagimbal sa bayan nang patalsikin ang inihalal na mga kandidato upang di mahadlangan ang huwad na kasarinlan. Noong Marso 6, 1948, idineklarang ilegal ni Roxas and Huk at Pambansang Kaisahan ng Magbubukid na may 300,000 miyembro (Labor Research Association). Sinikil din ang Congress of Labor Organizations, pinakamalaking pederasyon ng unyon (EILER 147–49). Nang mamatay si Roxas, nag-lok ng amnestiya si Presidente Quirino. Katakot-takot na paglinlang, pandaraya, at paniniktik ang inihasik ng administrasyon ni Roxas at Quirino.

Malaman ang ulat ni Amado Guerrero: “Sa katunayan, ang negosasyon sa pagsuko ay naging propaganda para sa kaaway. Nang magkasundo na tungkol sa amnestiya at muling maluklok sa katungkulan si Taruc sa reaksionaryong kongreso, ang mga tropa at secret agent ng PC ay tinulutang makisalamuha sa mga Pulang mandirigma . . . at malayang lumibot sa mga baryo ng Gitnang Luzon” (74–75). Ganito ang mapapanood sa mga nayon kung saan ang sekretong alagad ng Siray at bayarang ahente ni Don Rehino ay nakisalamuha upang maniktik at ipanganib ang mga kaaway. Pagkawasak ng kasunduan, masigasig na sinalakay ng gobyerno ang kuta ng mga Huk. Isinalaysay ni Taruc sa kanyang talambuhay, *Born of the People* (1953), ang mga mabangis na maniobra, panlalansi’t panunukso, nabunsod nga sa pagtanggap ni Taruc na sila ang may kasalanan.

Nirekord ni Taruc ang kinahinatnan: “The terror immediately launched by Quirino exceeded by far the worst of the Roxas brutalities. Murder, torture, raping, looting, and wholesale evacuations ensued across Central and Southern Luzon. The bulk of the victims at the beginning were those who had trustingly

registered under the amnesty proclamation of Quirino” (263). Dumanak ang dugo’t bumaha ang sindak mula bundok hanggang siyudad. Ipinagtibay rin ito ng Amerikanong peryodista, si Stanley Karnow, sa kaniyang *In Our Image*: “The race was the filthiest in Phiippine history to date. Every device known to fraudulent elections was used . . . His incumbency enabled Quirino to bribe local political bosses” (344). Hango sa maniobra ni Quirino ang taktika ng pagsuhol at paglinlang ni Don Rehino. Ngunit sa bandang huli, ang eleksiyon ng 1951 ang naging padron ng pagkapanalo ni Amando, bagama’t nabitin—isang parunggit ito ng awtor sa pagkapopular ni Magsaysay at di permanenteng solusyon sa krisis.

SAPULIN ANG PALAISIPAN

Sa kuro-kuro ko, ang halos dalawang taong pagkawala ni Amando sa Sulitan ay paunawa sa darating na pagtutuos. Iyon ang espasyong pagkakataon ng pagsisiwalat ng mga kasindak-sindak na pagmamalabis ng mga panginoong maylupa, usurero’t komprador, at mga opisyal na kriminal—mga alkalde, pulisya, abogadong doble-kara, at lumulutang na *lumpen* tulad nina Sikuterat (tusong pinagtusuhan), Lucas, Pedro at iyong inarkilang mamamatay-tao. Nakulapulan din ng korupsiyon at kasakiman ang mga kandidato, sina David Tatlonghari, Tolentino Tulindas, Toribio Luwalhati, Dimas (sinuhulang pansamantalang alkalde). Umiral ang sugalan ni Don Rehino at mga negosyong kaugnay nito habang nakapiit si Sinday. Lumaganap ang suhulan, pagpapanggap, “ang puhunang walang kabusugan sa pagtutubo.”

Ang kabuktutan at kasamaan ng 1949 eleksiyon ang naging bukal ng mga karanasang inilarawan sa Kabanata XIV hanggang Kabanata XIX. Hindi lamang dayaan—“flying voters” at pagkasira ng balota—kundi pananakot ng mga sandatahang grupo.

Ngunit nasa bundok na si Taruc. Hindi makapaniwala na natalo ang “panganay ng Sulitan” ng abang kandidato ng Siray. Nasugatan si Amando ng mga salarin na inupahan ni Don Rehino (sa tulong ni Sikuterat). Nag-alma ang mga pesante, sinunog ang mga mandala. Sa pamamagitan ng kapisanang Siray, inampat ang baha. Naghandog ng dugo si Paulino upang masagip si Amando; naging “magkapatid” ang etsa-pwera at bayani ng kabukiran. Hindi maikakaila na ang Tonayon sa Mindanaw ay tumutukoy sa EDCOR (Economic Development Corps) na proyekto ni Magsaysay. Sa katunayan, 246 Huks lang ang nabigyan ng lupain; ang iba’y mga maralitang magsasaka at tauhan sa Sandatahang Lakas ng gobyerno ang nakinabang (Constantino 240–41). Propaganda ng Cold War ang nasaksihan.

Sa palagay ko, ginamit lamang ni Aguilar ito upang imungkahi ang utopyang panagimpan sa kuwentong-bayan tulad ni Maria Makiling. Walang makatuturang

detalye ang nailahad niya bukod sa “maluwag na pagbabayad ng utang,” lupang mataba, atbp. Balita ni Amando kay Lino, ang puno ng partidong naitayo nila: “Kaunti lamang na pagsusumakit ang pupuhunanin, at ang kaligtasan ay matatamo. Bakit hindi nga mamabutihin ang pangingibang-bayan kung ang ginhawa ang nilulunghati (445). Sa ngayon, ang OFW (Overseas Filipino Workers) ang kumikita ng dolyares upang sagipin ang napariwarang ekonomiya. Isang paraan sa pagresolba ng piyudalismo ang pangingibang-bayan (Moore 332)

Simpleng lohika ang nakabuyo kay Amando. Kung nagsisikip sa Luzon, bakit hindi lumipat sa Mindanaw na kaunting populasyon at bakanteng lupain? Hindi natukoy ang mga Moro at Lumad. Mungkahi lamang ito, sapagkat nasipi ni Amando si Rizal—“Walang alipin kung walang paalipin,” at inihabilin sa mga kapanalig: “Tapos na ang pag-aatubili. Ang mga alinlangan at takot, na ginugunita lamang namang panganib, ay hindi dapat makapigil sa pag-uusig ng ginhawa . . . Dapat samantalain ang lakas ng kabataang taglay ng bawat isa, sa pagtuklas ng lideratong matatag, matibay at palagian” (445). Sa halip na karismatikong bayani na kakabit sa populismong kilusan (Raby), idiniin na mas makabuluhan ang organisasyong may matalino’t matibay na pamunuan kung malawig at malawak na transpormasyon ang mithiin. Ang bisa ng minomobilisang pulutong at siksikang madla sa pampulitikang pakikibaka ay napatibayan na sa kasaysayan sa Europa at iba pang lupalop (Rude).

MULA KARISMA HANGGANG BUKLURAN

Si Taruc kaya ang padron ni Amando? Bagama’t ingkilino rin ang mga magulang ni Taruc sa Bulacan, ang pakikipagkaibigan niya kay Pedro Abad Santos, tagapangulo ng Partido Socialista noong ika-tatlumpung dekada noong nakaraang siglo ang nakahubog sa kanyang pagkaradikal. Kay Taruc, ang pagkakaroon ng lupa at demokrasya ang kahulugan ng sosyalismo. Pero kahawig siya ni Amando sa ideyang mapayapang pagbabago na puwedeng bumulwak sa isang madugong rebolusyon. Wika ni Taruc kay Orejas: “We cannot [achieve socialism] by the quick and violent process of the communists—our country being basically Christian, our people basically democratic. They wanted to be evolutionary. But we will come to that, kapag sumama nang sumama, magrerebolusyon...It will come by historical logical development” (20; konsultahin sa paksang ito ang libro kong *Kontra-Modernidad*).

Ating tandaan na hindi isinasantabi ang rebolusyon sa marahas o iba pang paraan, kundi inilakip iyon sa pagsulong ng gawi, hilig, dalumat ng sambayanan—ang taguring *Sittlichkeit* ni Hegel (266–293; Taylor 125–34). Tumutukoy ito sa hegemonya ng isang estilo ng kabuhayan, isang moralidad at praktikang gumagabay sa bawat kilos, isip at damdamin ng mayorya. Wala pang hegemonya ang proletaryado

o partido nito. Nagkamali ang liderato ng Partido Komunista noon na itinuring na handa na ang bayan sa madugong rebolusyon, na dumating na ang “revolutionary situation” noong 1950. Nang madakip ang Politburo noong Oktubre 1950, nabisto na walang mapanghimagsik na rebolusyon kundi damdamin ng pagkainis, pagkagalit o pagkaymot ng marami sa kahirapan ng pamumuhay (Saulot 707–707). Hindi rin kasangkot ang Bangsamoro o mga Lumad sa isang “integrative revolution” na kailangang isangkot ang iba’t ibang etnikong pangkat sa iba’t ibang rehiyon (Geertz). Pansamantalang disposisyon o panagano lamang iyon, hindi hustong pagtiwalag sa status quo. Nalustay ang Ipinuhunang buhay ng mga Huk na mahigit 100,000 gerilya, na may mahigit na 30,000 ang armado (Orejas 20). Maraming nasawi, maraming nabilid, maraming pamilyang naghirap.

Ang sakuna ng Oktubre 1950 ay hudyat ng pagbagsak ng kilusang Huk. Ang pinatanyag na antitesis o kontrabida kay Taruc ay si Ramon Magsasay. Sa palagay ko, si Magsaysay ang idolo o ikon, hindi iyong tunay na politiko kundi ang aura o karisma niya, na nag-udyok kay Aguilar na ihulma si Amando sa pinagpupugayang anyo ni Magsaysay noong panahong hirangin siyang Sekretaryo ng Kawanihan ng Tanggulan. Ang halimbawa ni Taruc, bagama’t tinalikdan niya ang dating mga kapanalig sa Partido, ang umaalalay sa tipo ng sensibilidad ni Amando. Tinatanaw ni Amando para sa kaniyang mga kapanalig ang pagtutulungan sa pagdisenyo ng isang “bagong-bago, na paghaharian ng magsawalang-hanggang katarungan, ng tunay na pagkapantay-pantay at ng palagayang magkakapatid” (453)—ang programatikong prinsipyo ng rebolusyong Bolshevik at digmaang-bayan pinamunuan ni Mao Tse-tung sa Tsina.

PAG-INOG NG MGA KONTRADIKSIYON

Natalakay na sa itaas ang pagsulong ng istorya o tuwirang salaysay ay kaiba sa diskurso, sa balangkas ng mga pangyayari. Sinalitan ang pagbubuntis ni Lorina sa Tonayon at ang pagbunyang ng katotohanan ng magandang paglilirip sa utopyang lilikhain, ang “timbulan ng pagkakatatubos,” ng mga namulat sa Sulitan. Maulap na ang panganorin.

Sa Tomayon nakamit ni Amando ang kanyang lunggati, ang paghilom ng kanyang kabiguan sa nayon bilang guro/tagapayo sa mabuting pagsasaka. Matagumpay ang kanyang pagpunta sa ibang lugar: “Ang basbas at pagpapala ng kalikasan, ay nagpapatanaw na, at araw-araw si Amando ay nagkakaugat sa kanilang mga puso. Anong laki ng kasiyahang loob nito sa nakikitang pagpupuri ng mga kasama ngayon, sa kanyang mga aral at pahiwatig. Nagugunita tuloy kung minsan ang ‘katigasan ng ulo’ ng mga Mang Sayas sa Sulitan, na sa paninindigan sa pinagubanang mga

pagkakamali; ay nangabigo at patuloy na nabibigo. Kahabag-habag na mga taong mapilit sumalungat sa agos. Sayang sa kanila ang panahon!” (441). Lumalabas na biyaya ng kalikasan at panahon, katambal ng pagpupunyagi ng mga kasama, ang mga tagumpay ni Amando sa Tomayon. Gayunpaman, nagwagi ang “bayani ng kabukiran” at mataas ang perspektibang moral na taglay niya.

Dumating na tayo sa kasukdulan ng nag-aalimpuyong pangyayari. Sa huling kabanata XXXII, binalikan ang pagsasadula ng kontradiksiyon nina Amando, Lorina, Sinday, at Don Rehino. Ang diskurso’y may himig melodramatiko, tulad nang mga popular na TV serye. Una muna’y ang komprontasyon nina Sinday at Don Rehino. Ipinagmalaki ni Sinday ang pag-ibig niya kay Amando; pagkatampal kay Sinday, panoorin ang tagpo:

Sabay sa pagtayo ng babae, na isang kumikislap na balaraw ang kinuha sa pagkakasukbit.

—Tampalasan!—ang sinabing nangangatal ang tinig. —Uutasin kita pag ikaw ay lumapit. Hindi pa ako nagwawalang-hiya sa iyo; ang pag-ibig ko sa dating kasintahan, na iyong nakawan sa pagsabwat ng aking mga magulang at sa paggahasa mo naman sa akin; ay pag-ibig na malinis at wala pang bahid dungis. Mananatiling makinang at may mataas na uri, na babaunin ko hanggang kamatayan. Umalis ka, iwanan mo akong mag-isa, nilagot mo, sa iyong pananampalasan, ang marupok nang tali ng aking pagkakatnig sa iyo; ngayon ay wala na akong asawa at wala na rin namang panginoon. Lumabas ka, kung ibig mong mabuhay!”

Samantala, sa dulang itong nangyayari sa silid ni Sinday, ay napasabay naman ang tuusan na ipinaghihintay ng ukol na panahon ni Amando, sa silid ng pagamutan.

Kaharap si Mang Tano, na sadyang isinama ni Amando. Ang matanda, na walang kamalak-malak sa nangyayari, ay nagitla na lamang ng marinig ang mga unang salita ng manugang.

—Hinihintay kong pagtatapatan mo ako, Lorina, sa aking itatanong. Sino ang ama ng sanggol na iyan?—at itinuro ang sanggol na kasususo pa lamang. (464)

Ikintal sa imahinasyon ang tagpong ito na tigib ng nakapupukaw na sumbat at babala. Nakayayanig ang interogasyon—ng lalaking asawa sa babaeng kayakap ang bunso. Tandaan na si Mang Tano, na isang panginoong maylupa tulad ni Don

Rehino, ay kasapakat ng usurero at kaulayaw ng anak. Ang dangal ng pamilya ang nakataya, “ang puring pinag-aalinlanganan,” wika niya. Umilag, nagkaila. Payo ni Amando: “Huwag kang matakot sa katotohanan . . . ang katotohanan ay magbibigay-buhay, hindi nakamamatay.”

DANGAL AT PURI: TABU AT ANTING-ANTING

Nakasalang ang dangal ng lalaki na hango sa ethos ng nobilidad, hindi uring burgis (Ossowska 154–55). Kaya salungat ito sa “Categorical Imperative” ni Kant na katungkulang unibersal na magsalita ng katotohanan, sinuman ang masaktan (280-81). Kay Armando, ang kanyang dangal ay natatangi sa kanyang partikular na posisyon, hindi kasangkot sa iba pang tao labas sa kamag-anakan. May kulay ng *hubris* ang demanda ni Armando. Kasali si Don Rehino sa sirkulo ng mga angkang nagtutunggalian. Ibinigay ni Amando kay Lorina ang sulat ni Don Rehino na nagkukutya at nag-iinsulto sa pagkalalaki ni Amando.

Subaybayan natin ang pagsasaayos ng maigting na harapan ng dalawang protagonistang dati’y magkaibigan sa pagkabata. Ngayon, ang babae ay nakapailalim sa batas ng herarkiyang maka-patriyarka sapagkat kailangan ng sanggol ang pangalan ng ama upang magkaroon ng identidad sa lipunan:

Sandaling nagkatinginan ang magbibiyanan hangga’t binabasa ni Lorina ang sulat. Nakita nilang biglang napawi ang hapis sa mukha nito at ang luhang nagsimula ng pagbalong, ay biglang kumati. Tila may nagpapakilos sa kanya ngayong isang bagong damdamin, at pumipilit na siya ay magtapat. Oo, magtapat upang matubos. Ilahad ang “kanyang katotohanan” upang maging dapat man lamang sa pagkaawa ng mga dapat magpatawad.

—Isandig mo akong mabuti, aking giliw, —ang may paglalambing na pita kay Amando, na buong kaluguran namang sumunod—Ganyan—ang kanyang sabi nang mapasandig ng patag—at ang ulo ng asawa’y kinabig upang kintalan ito sa pisngi ng isang halik na matagal—Napapamahal ka na sa akin, at ipagdadalamhati ko ang iyong paglayo—ang bulong na tila pinapagsasalita ang kaluluwa—sapagkat lalayo ka na sa akin, pagkatapos mong marinig ang aking pagtatapat.

Nagsimula ang pagtatapat. Dahan-dahang ang mga salita ay pumapanaw sa kanyang mga labi, ng walang hinanakit at walang paninisi. Bagkus ang sarili, ang siya lamang pinapanagot

sa nangyari. Maging ang mga pamamaraang ginamit ng humibo sa kanya, na sa tuwirang sabi'y tunay na mga panlilinlang, na magagawa lamang ng sa lapit ng lakas na hawak; ay napalagay, sa kanyang pagsasalaysay, na hindi pagdaraya kung di mga pakitang giliw, na lalo niyang ikinabuyo.

Siya nga lamang, at tanging siya, ang dapat na managot.

Datapat siya naman ay umasa, na ang pagkakapag-asawa kay Amando, bagay na kaya nangyari at kanilang pinagkaisahan, ay upang mailayo ito sa dating kasintahan, sa ikapapanatag ng naninibugho; ay magiging dapat sa paggalang nito at pagpipitagan sa "lihim" na dapat mapatago. Iyon pala'y hindi at siya pa ang magbibilad ng kahihyan sa hangad lamang, ito'y walang pagsala, na paghihigantihanang makalaban at kinakalaban pa, hanggang ngayon. Ang gayong pagpapahamak ay lubos niyang kinasusuklaman, pagka't naglalahad ng katotohanang siya pala ay imbi. Mapabuti lamang ang sarili, ay mapisanan na ang lahat (465-466).

Matapang na sinalo ni Lorina ang hagkis ng tadhana. Sa ano't anuman, masalimuot ang mga implikasyong etikal at moral sa pagkumpisal na ito, sa harap pa ng ama, na pumutok ang galit nang malaman na ang kanyang pinagkakatiwalaang kaibigan ang nagsamantala sa anak. Humingi ng patawad, ibinigay sa kaniya ni Amando, ang napagtaksilang asawa. Nabawasan ba ang kahihyan? Nabawi ba ang naputikang dangal? Sa masinop na pagkukuro, hindi ba mabagsik na ganti ito sa taong nagsamantala sa kanyang pag-ibig, kay Sinday? Umangat ang palapag pangmoral na kinatatayuan niya dahil siya, ang pagmonopolisa sa katawan ng asawa, ay pribilehiyo niya.

Matinding palaisipan ang humarang sa ating pagbabasa, nakapagitan sa dalawang katawan ng mga nagtalik: sa paglubog ng barko, sino muna ang sasagipin: anak o ina?

ANG PATALIM NA HUMIHAWANG MAGKABILA

Pag-isipan natin ang interseksiyon ng mga pangyayari. Sa kabanata bago magsilang ng sanggol si Lorina, naibulalas na ni Amando ang kanyang hinala at galit. Ito'y pagkatapos masiglang ipangalandakan ang kabutihan ng Tomayon at ang maluwalhating kinabukasan ng naninirahan doon. Biglang bumaling ang diwa sa asawang nagtaksil sa kaniya. Melodramatikong pagpihit ito. Tiyak na inihahanda

tayo ng awtor sa pagsunod sa siklo ng batas ng kalikasan: halimbawa, pagkaraan ng buhawi, huhupa ang maalimbukay na hangin at papayapa ang panganorin:

... Sumusubo ang kanyang dugo at sa panulat niya'y bumubuga ang apoy ng kapootan, ang pag-iring at pagkutya sa babaeng bilasa na pala, ay nagkaloob ng makunwaring makinis at walang lamat.

Oo, hindi niya akalaing ang pagpapanggap ni Lorina ay naging puspos, na di nahalata ng kanya namang hindi mahinang pandamdang. Pinag-aralan marahil na talaga, sa turo at pamamatnugot ng isang matalino at bihasang guro; kaya naipandaya ng lubos. Ngunit may ibig tarukin palibhasang 'atotohanan, ang maapoy na dalawang sulat na naunang nayari, ay pinunit; at pinalitan ng huling siyang minabuti, na nagbibigay loob sa asawa. Na gumagamit siya ng di marangal na paraan? Hindi niya mapagsisisihanang ganito at lalo namang hindi maisusumbat sa sarili, sapagkat kailangan niyang makarating sa paroroonan; at kung bagaman ay wala siyang ginagawa kung di gumamit lamang ng paraang ginamit naman laban sa kanya (445).

Mapapansin na maingat at mapagkalinga ang hilig ni Amando, hindi magpapalalo o magpapasasa sa panibugho, galit, o hinampo. Mahigpit ang kontrol niya sa damdamin at udyok ng pagdakila-sa-sarili. Ngunit natimplahan ba ito ng simpatiya o pagdamay sa katayuan ni Lorina? Matinik ang iba't ibang aspekto ng katotohanan (sa masalimuot na paksang ito, sangguniin si Ricoeur 165–91). Sa init ng pakikihamok ng dalawang patriyarka (Amando at Don Rehino), tiyak na magiging sakripisyo ang babae sa tipo ng katotohanang pabor sa lalaking

Hindi nakapagtataka ang pag-ikot ng damdamin ni Amando. Kung babalik-suriin, ang nagsasalising kalooban ni Amando ay hango sa kaniyang babala kay Lorina nang sila'y ikasal. Kumpara sa mahalagang alahas na inihandog ni Don Rehino, ang regalo ni Amando ay simbolo ng espadang pumagitna sa mga katawan nina Tristan at Isolde sa mito ng kanilang maginoong pagsusuyuan. Magkahawig at magkaiba ang sitwasyon.

Rebyuhin natin ang eksenang nauna. Narito ang nakapananabik na pagkagulat at pagkagambala sa maramdamang budhi ni Lorina, na sa dalagang hindi birhen kundi malapit maging ina, nang buksan ang balutang handog ni Amando. Pinakamahiwagang eksena ito sa buong nobela:

Kumakaba ang digdig ni Lorina Ano kaya ang padala ni Amando? Mahigit kaya, kauri manlamang o mababa kaysa alay ni Don Rehino, ang kanyang matamis na “kahapon”? Noon di’y nagliliwanag ang katotohanan! At nagliwanag nga ito, nang ang balutan ay mabuksan na.

Isa ring maliit na lalagyang katulad ng kanyang tinanggap kay Don Rehino, ang napatambad sa kanyang paningin at ang nakatago sa sinapupunan ay gayon ding mga hiyas, ganap na magarang palamuti ng isang babai; ngunit mya dagdag na isang tila pantusok, na, hindi ginto kung di matalas na patalim, na may puluhang lantay na gintong natatampukan ng isang nagningas na batong maningning.

Napamulagat sa kanyang nakita, at sa matagal na hindi pag-imik ay pinagwari-wari ang kahulugan ng gayon. Sinalat ang dulo at nagulumihan siya sa katalasan. Kung iyon ay patalim na pantaga, ang katalima’y hipang-buhok at kung pananundot naman, gaya ng tila siyang mapaggagamitan, ang kahayapan at ang talas ay nagtitipan ng isang tagusan at pamatay na sugat. Bakit baga isinalit ni Amando, sa maringal na mga hiyas na kanyang alay, ang kasangkapang iyon sa pagpatay o pagpapakamatay naman kaya? Bakit?

Sa maiksi, ngunit makabuluhang liham na nakitang nakatiklop sa ilalim ng lalagyan, ang sagot, sa kanyang itinatanong sa sarili, ay nabatid na maliwanag at walang alinlangan. Anang liham: “Sa babaing aking aariin, ay inihahandog ko nang boong pagpapakumbaba ang hamak na nakaya ng aking kadahupan; ang mga hiyas ay upang ikatampok ng kanyang iwing alindog at kagandahan, at ang patalim ay upang gamitin naman sa paniningil kung may pagkukulang akong hindi na maipatawad o sa pagpaparusa naman kaya sa sarili, sakaling may magawang hindi na maipatawad ng nagninising budhi. (399–400)

Sandaling pagmuni-muniin natin ito. Tulad ng espadang nakapagitan kina Tristan at Isolde sa mito, iyon ay sumpa ng dalisay at aristokratang pag-iibigan: malinis, walang bahid na kamunduhan, tandisang wagas at walang dungis. Sagisag ng pagtatalik ng dalawang busilak na kaluluwa. Ngunit tadhana’y hindi mabiyaya. Ganito rin ang pahiwatig ng balaraw ni Amando: may panig na makasalanan, may

panig na magpapatawad. Kambal na aksiyon ang maibubunga ng makabuluhang regalo.

Ipagpatuloy natin ang pagmasid sa nagambalang konsyensiya ni Lorina:

Ang gayo’y maliwanag, singliwanag ng sikat ng araw.

Nahihintakutan sa kanyang nabasa, na nagpapasalamat kay “Tata Sindong” at saka nagkulong sa sariling silid na dala ang alay ni Amadong gumulo na di ano lamang sa kanyang isip.

Dinidibdib palang talaga ni Amando ang paglagay sa tahimik. Totohanan at sadyang tinototoo pala ang pag-aasawa sa kanya, na sa pasimula pa lamang ay maliwanag nang inihahanap niyang katugong pagtatapat. Isang pagtatapat na malinis, wagas at dalisay, na sa malas ay tangka niyang pagtamanan.

—“Upang gamitin sa paniningil kung may pagkukulang akong hindi na maipatawad at sa pagpaparusa sa sarili sakaling may magawang hindi naman maipatawad ng maninising budhi”—ang sinabi-sabi ni Lorina.

Kakila-kilabot ng mga salita iyon, hudyat ng sukat mangyari. At siya, na sa pakikiisang dibdib na iyon, ay alanganing nagbibiro at alanganing nagtototoo, ay nanglulumo sa pag-aakala ng sasapitin, sakaling mapabilad ang tunay na mga dahilang nagtulak sa kanya upang akitin si Amando na magpakabuyo hanggang sa matalisod.

Sumagid sandali sa kanyang isip ang pag-urong sa gagawin. May panahon pa at maraming madadahilan, nguni’t muling pinasuko, ang paghihimagsik ng kalooban, ng malaking pangangailangang magka-ama ang kanyang anak. Ito ang pinakamalaki niyang dahilan, at si Armando, dahil sa mga nangyari na, ay nagpipilit na maging ama kundi matutuloy ang kanilang pag-iisa.

Hinahanap ang Ama, Natagpuan ang Magkasintahan.

Sandaling igiit muli ang layon ng ating pagsisiyasat. Ang tema ng nobela ay “kaligtasan” at katubusan sa masahol na kalagayan, sa lipunang pinaghaharian ng malulupit na panginoong maylupa, usurero/komprador, korap na opisyal, mga alipores na kriminal, at iba pang yagit. Paano mapapalitan o mababago ito? Paano makatatakas? Paano magkakaroon ng katapatan, katarungan, at pamamayani ng katuwiran at kabaitan?

Mga klasikong suliranin itong binuno at hinimay ng mga pantas mula pa sa Gresya nina Plato at Aristotle hanggang sa Kaliwanagan nina Rousseau, Kant, Hegel, John Stuart Mill, Marx, at Engels. Malinaw rin na ang solusyon ni Amando, na guro at tagapagmobilisa ng anakpawis sa bukid, ay paglakbay sa bagong lipunan ng Tomayon, na sa panahon ni Aguilar ay Mindanaw. Samantala, bagamat nanalo siya bilang kandidato ng repormistang partido, Bukluran ng Malayang Mamamayan, malakas pa rin ang kapangyarihan ng salapi ni Don Rehino. At nangangasiwa pa rin ang korap na administrasyon sa nayon at lungsod.

Kaugnay nito, nasaan ang kapangyarihan—sa salapi o sa katwiran ng tao, sa pagkakasundo ng mayorya, sa isang absolutong aral? Sa eleksiyong indinaos, nasaksihan natin ang iba't ibang paraan ng padaraya't pandarambong, kaakibat ng marahas na rebelyon ng mahihirap. Sinanay at isinapraktika ng mga magbubukid ang kanilang karapatan bilang mamamayan. Ngunit sinagkaan sila ng awtoridad ng pag-aari, relihiyon, doktrina ng tradisyong igalang ang may prestihiyo o katanyagan. Bagama't laganap na ang sekularisasyon, kung saan ang talino at kaalaman sa siyensiya, at pragmatikong rason, ang umuugit sa komersiyo, hindi mawawala ang kasakiman at pag-iimbot habang walang tunay na pagkapantay-pantay. Nakasandig ang ideolohiya at kaisipan sa materyal na relasyong pamproduksiyon at paghahati ng yaman at kapangyarihan.

Sa pista at sa ritwal ng pasiyam at kasalan, nanaig ang dating gawi at nakaugaliang praktika. Sagrado ang lahi, ang kamag-anakan sa dugo, na siyang saligan ng etsa-puwera: sina Sikuterat, Lucas, Pedro, atbp. Hindi madaling baguhin o palitan ang nakahiratian.

Naging halimbawa ni Aguilar ang eleksiyon ng 1951 kung saan nanalo ang nasyonalistikang pangkat nina Laurel at Recto. Ngunit ang tunay na nagwagi ay si Magsaysay na hinirang na “Man of the Year” ng *Philippine Free Press* (Constantino 247). Sa tulong ng Civil Affairs Office ng CIA, na pumatnubay kina Magsaysay at mga kaalyado sa NAMFREL, naging malinis ang eleksiyon. Isang himala ito. Sa nobela, nanalo sina Amando at Siray (na naghunos sa Buklod), ngunit naghabol si Don Rehino kaya hindi nagkaroon ng pagbabago ang mga opisyal sa Sulitan. Ang Estado ay nasa panig pa rin ng uring may-ari. Ang simbolikong komunidad ay lumipat sa Tomayon. Tawag nga ni Amando: iwan na ang kabulukan ng Sulitan, magpundar tayo ng malayang lipunan sa ibang lugar ng kapuluan. Ang diskurso ng karapatan, katuwiran, at mga simbolikong institusyong kumakatawan dito ay ililigtas mula sa impiyerno ng Sulitan at ililipat sa Tomayon kung saan ang pribadong kagustuhan ay katalik o kasanib ng publikong interes. Isang utopya ang nasa panimdim ni Amando na ibinahagi niya kay Lino at mga kasama sa Buklod. Praktika ng demokratikong partisipasyon iyon ng mga mamamayan.

MALAYANG PAGNANASA, GIPIT ANG PAGPIILIAN

Katumbalikan o parikalang komentaryo ang nangyari: sa planong magapang ang grupo ni Amando, pumayag si Lorina na maging espiya o “fifth columnist” upang isulong ang kapakanan ni Don Rehino. Si Lorina ang kalunyang napahamak. At sa kalaunan, napalitan ang dating papel na taga-sunod kay Don Rehino: kailangan ang ama para sa kaniyang anak. Ang pagka-ina, hindi pagkaalipin, ang gumiyagis sa ulirat at namagitan. Pumayag magpakasal. Niregaluhan siya ng balaraw, simbolo ng walang taning na pagnanais na magwawakas lamang sa kamatayan. Kahawig ito ng espadang inilagay ni Tristan sa pagitan nila ni Isolde nang matulog sa kuweba ng leyenda; nang matagpuan sila ng asawa ni Isolde, Haring Mark, ipinalit ang kanyang espada.

Ano ang ibig sabihin noon? Puna ni Denis de Rougemont: “The meaning of this is that in place of the obstruction which the lovers have wanted and have deliberately set up [the king] puts the sign of his social prerogative, a legal and objective obstruction” (46). Nais pag-ibayuhin at panalagiin ang simbuyo ng pagnanais ang sinasagisag ng espada ni Tristan. Sa kanilang banda, nais putulin iyon at ipailalim sa poder ng monarkiya, kaya pumagitan ang patalim ng asawang hari. Sa kuro-kuro naman ni Julia Kristeva, matinik ang maipapakahulugan sa espada, at sa balaraw na handog kay Lorina: “Rooted in desire and pleasure (although able to do without them in reality, setting them on fire merely in symbolic or imaginary fashion), love . . . reigns between the two borders of *narcissism* and *idealization*” (6; konsultahin din si Brinton 186–88). Magusot at masalimuot ang mga elementong salik ng pag-ibig, hindi payak o madaling sakyan, na sinala’t pinakinis sa masining na wika (tungkol sa kontemporaneong kabatiran sa usaping pangkasarian sa panitikan, sangguniin si Torres-Yu).

Marahil totoo ang hinuha ni Kristeva. Bumabalatay sa matusong ganti ni Amando ang isang narsisistikong udyok sa sapilitang pag-amin ni Lorina ng kasalanan. Nang igawad niya ang patawad, hindi lamang siya nakabawi sa pagnanakaw ni Don Rehino kay Sinday. Nayurak din niya ang pagkutyang hamon ni Don Rehino na siya ang ama ng anak ni Lorina. Hindi lamang umangat ang uri niya nang maging mariwasang magsasaka sa Tomayon; naging bayani siya di lamang ng Balani kundi ng kanayunan sa pagkahalal niya. Nag-angkin ng birtud ng pagpapatawad, taglay rin ang simbuyo ng idealisasyon o pagtaas ng katwirang personal sa isang antas na unibersal, kaparis ng turo ng “Categorical Imperative” ni Kant o ng Bagong Tipan. “Sa akin ang higanti, proklama ng Panginoon” (Romans 12: 19), kaya hindi gagawin ni Amando ang ginawa ni Pedro sa *Nangalunod sa Katihan*. Pumagitna siya sa lagay nina Luis sa *Pinaglahuan* at ni Celso sa *Busabos ng Palad*: isang magong taglay ang mahikang lulunas sa sakit ng katawang pampulitika

(body politic). Nag-asal Kristo ba si Amando sa pagpapatawad kay Magdalena, si Lorina? Ngunit hindi kasal si Kristo sa nagpakumbabang puta.

Bumalik sa kanyang tabi si Sinda, pinalaya ang sarili sa pagkabenta ng magulang sa mayamang komprador. Nanatiling “birhen” sa puso upang sa wakas ay maari o maangkin ng lalaking mesiyas ng bagong epoka ng katubusan. Anong pagkukunwari ang isinasanay ni Amando?

Sa pakiwari ko, problematiko ang interpretasyon na si Lorina ay biktima. Siya ang taga-usig ng kaniyang kapalaran sa simula pa lamang. Nakisimsim sa aliw sa kaniyang kapasiyahan—mayaman ang amang si Mang Tano, na panginoong may-lupa; matalino, may pinag-aralan, masigasig at masayang espiritu. Emblematico siya ng makabagong kababaihang tahasang malayo na sa posisyon ng mga katutubong kababaihan noong sinaunang panahon (sa pagsasaliksik ni Teresita Infante). Una, hindi siya naikulong sa kusina o anumang sulok ng tahanan tulad ng karaniwang asawa o dalaga sa asawahang konjugal. Pangalawa, puwede siyang maglibot kahit saan, hindi limitado ang espasyong ginagalawan. Pangatlo, tila aliwan at pakikisalamuha sa alta sosyedad ang pinagkadalubhasaan niya. Ang status ni Lorina ay hindi hugot sa dugo ng angkan kundi sa okupasyong pinili; sa malas, tila wala siyang trabaho kundi gastusin ang pera ng magulang sa aliwan at libangan (Parsons 48). Hindi pakikiapid ang ginawa ni Lorina, bagama’t kalunya siya ni Don Rehino, kundi malayang desisyon na pumayag sa pagkasal kay Amando.

Noong una, sa lipunang industriyalisado, ang imahen ng trabahador ay batay sa matipunong katawan ng lalaki (Hobsbawm 93). Sa lipunang umuunlad, kahit mabagal, ang dibisyon ng gawaing panlipunan ay komplikado. Bunga nito ang network ng katungkulan at karapatan ng mga tao na tahasang komplikado, sapin-sapin at nagpapasigla ng pagpapalitan ng bagay-bagay: produkto, ideya, haka-haka, panaginip, simbolikong likha ng kulturang nag-uugnay sa lahat (Godelier 8–9). Sa modernong kabihasnang dala ng kolonisasyong Amerikano, ang awtoridad ng kamag-anakan o relasyon ayon sa dugong minana ay pumusyaw at humina na, bumigay sa awtoridad ng Estado at publikong institusyon (Gerth at Mills). Indibidwalismo ang patakaran.

Nakasangkalan ang ugnayang seksuwal sa pagkakasal ng mga indibidwal. Si Lorina ay kasal kay Amando, suportado ng institusyong sibil at relihiyoso. Bakit nga siya hihingi ng kapatawaran?

Malakas ang impluwensiya ng maka-indibidwalistang Protestang Kristiyanidad sa paglinang sa identidad ni Amando. Maiintindihan kung bakit sa *Nangalunod sa Katihan* at *Sa Ngalan ng Diyos*, ang pagpapatawad sa kasalanan pagkatapos ng kumpisal ay pundamental. Pagkatuklas ng katotohanan, kailangang magpatawad. Paglimiin ang kongklusyon ni Aguilar sa kilabot ng mga napinsala’t nasawi sa *Nang Magdaan ang*

Daluyong (1945): “Sino-sino ang dapat managot . . . Hahatol na ang bayan at ang mga nagkasala’y maalisan ng takip sa mukha [alusyon sa Makapiling nagturo sa Hapon kung sino ang mga gerilyang nakabalat-kayo] . . . At nangakalimot, kusa lamang namang paglimot upang matakip ang isinasagawang pagtataksil . . . Kabaitan man ngang ikinararangal ang pagpapatawad, sa pagkataong ito ay makasusugat sa damdamin ng bayang naghirap, ang pagpapaumanhin” (65). Ito ang lohika ng salaysay: Kung nagkasala si Lorina, at nagtapat ng kanyang pagkadapa, kailangang patawarin siya ni Amando.

AMA NAMIN: SA NGALAN NG AMA

Ang tugon dito ay isa: layon ng nobela na ibalik ang patriyarkang orden na base sa awtoridad ng malaya’t makatarungang komunidad. Hindi lahat ng patriyarka ay buhong o tampalasan. Hindi maaaring maging huwarang babae ang makabagong Lorina, kahit matapang at matalas ang utak, sopistikado’t masaklaw ang karunungan. Sa kasaysayan ng ating panitikan, mayroon mga babaeng mapangahas na nagsikap umigpaw sa tanikala ng kalalakihan ngunit nangabigo (tingnan ang nobelang *Ang Selosa* ni Lope K. Santos, (57–58). Hindi maitatatwa na ang babae/ina ay isinilid at iginapos sa kategorya ng naturalezang kategorya. Susog ni Colette Guillaumin: “The ownership of children, a ‘production’ of women, in the last resort is juridically in the hands of men. Children continue to belong to the father, even when their mother has the material charge of them in the case of separation . . . The individual material body of a woman belongs, in what it produces (children) as in its divisible parts (hair, milk), to someone other than herself—as was the case in plantation slavery” (183). Ironikal na si Amando ay magaling sa agrikultura, sa pag-alaga sa halaman, sa tumutubo’t nagbubungang organismo sa kalikasan, ngunit bulag sa kultura ng kasariang panlipunan.

Sa pilosopiya ni Hegel, ang panganganak ni Lorina ay may katuturan bilang pangyayari sa larangan ng pamilyang banal; malapit ito sa mga mahiwagang pwersang tiwalag sa kontrol ng tao. Kakatwa ang papel ni Lorina dito. Siya ang behikulo ng pwersang bumabaklas sa patriyarkang batas ng pagmamana at pagkilala bilang soberanyang indibidwal. Pambihirang papel ang ginagampanan niya. Kalunya ni Don Rehino at asawa ni Amando, si Lorina ang nagsisilbing komunikasyon ng dalawang daigdig: ang industriyalisadong modernidad ng Kanluran at ang mala-piyudal at neokolonyal na katayuan ng Pilipinas.

ESTRUKTURALISTANG ANALISIS

Sa gitna tumutulay si Amando, tagapagtaguyod ng Kalikasan, na unti-unting winawasak ng kapitalismo’t imperyalismong patuloy sa pandarambong. Humakbang mula sa Sulitan hanggang Tomayon upang iligtas si Sinday, na akma sa takbo ng

kalikasan, walang pahinga ang kanyang pagbabalik-balikan. Ang papel ng ina, si Aling Siray, ay napunta kay Lorina na kumatawan sa ipinatawad na kahapon. Ang kontradiksiyon ng salapi/pamilihan at komunidad sa Tomayon ay hindi nalutas, naipagpaliban, palibhasa'y nakatuon lamang sa mapayapang pagbabago ang nadukal sa naratibo. Mapaghamon ang mensahe ni Aguilar, na mailalarawan sa semiyotikang diyagramang maihahain dito na sinapupunan ng metakomentaryong masusubukan:

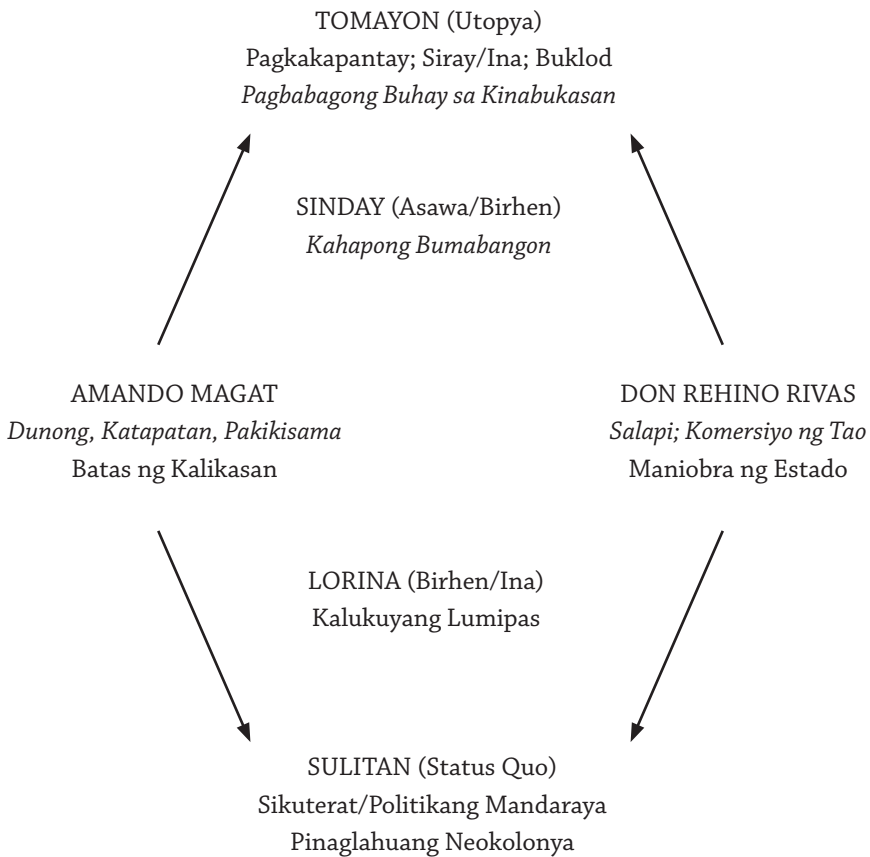

Fig. Semiotikang Diyagrama ng mga Kontradiksiyon at Posisyong Pang-Ideolohiya sa *Kaligtasan*

Tila kabalintunaan ang pagdiin sa katuturan ng panahon, ang masalimuot na pag-inog nito mula sa paligsahan ng kalabaw, pagdukot kay Sinday, pagkamatay ni Aling Siray hanggang sa sinubukang pagpaslang kay Amando. Ang importante ay

mabatid kung nasaan ka, anong dapat gawin, at sino ang kaharap mo. Dalawang lugar ang kumatawan sa espasyo: Sulitan at nayong kanugnog (Pingkian, Balani) at Tomayon. Dramatikong mga tagpo sa halip na paglalarawang madetalye sa pook ang bumubuo ng naratibo (Muir). Sa ganitong paraan, masinsing mapag-uukulan ng pansin ang mga motibo, layon, pakay ng mga kilos ng tauhan. Bahagya nang masulyapan ang kapaligiran, sukat nang malaman na nasa loob ng bahay, nasa ospital o pagamutan, nasa lansangan. Sa ano't anuman, humantong sa ospital ang pagtakda ng mapanganib na papel ni Lorina (kumpara sa mahinhing Sindy), na dapat maitakda upang hindi magulo ang paghahati ng gawaing panlipunan.

HINDI PA TAPOS ANG LABAN

Sikaping matarok ang di malalagpasang kabalintunaan na inilarawan sa nobela, o katotohanan sa artikulasyon ni Engels: ang kababaihan ang unang proletaryo sa kasaysayan na dapat iligtas. Subalit dito, hindi nailigtas, manapay isinakripisyo sina Sindy at Lorina. Si Aling Siray ang matrona ng piksiyonal na matriyarkang kaayusan. Siya ang sanggalang sa akusasyon na hindi pantay ang hatol ni Amando. Dapat isakdal din si Sindy. Sapagkat ang ordeng makauri ay nakasalig sa subordinasyong seksuwal ng kababaihan, ang maayos na kaligtasan ay nangangailangan ng ideolohiyang nagkukubli sa katotohanan: “The ideological is borne by the symbolic representation of gender-relations, the familial becomes an emotional and imaginary vehicle of any subordination and superordination. It is preferably women who represent the illusory community of the family; they are . . . the ‘representatives of love,’ whereas the men represent the law” (Rehman 247). Samakatwid, kailangang makakuha ng ama ang anak ni Lorina at mailuklok ang mabilisang kilos niya sa masunuring disiplina.

Marami pang nakaiintrigang dimensiyon ang makikilatis natin—halimbawa, ang dalawang karakter na sina Paulino at Sikuterat, o si Abogado Gahaman. Sukat nang wakasan ang talakay na ito sa paghahayag na ito ang pinakamahalagang obra-maestra ni Aguilar na mapagsuring naglalarawan ng kalagayan ng Pilipinas pagkatapos ibigay ang huwad na kasarinlan at maghari muli ang mga oligarkiya ng asendero, komprador, at burukrata-kapitalista na itinangkilik ng Estados Unidos upang mapanatili ang poder ng monopolyo kapitalismo. Sumusunod si Aguilar sa “agos ng pag-unlad at pagkakasulong” na kahit ang matandang Fausto Galauran ay nakikiugma. Bagama’t walang direktang tuligsa sa imperyalismo, ang kritisismo ng mapagsamantalang masalapi, ang pangungutang, suhol sa mga opisyal, at iba pang katangian ng demokrasyang burgis ay sapat na upang ituring na radikal at progresibo ang ibinubunsod ng ikinintal na larawan ng kabuhayan sa mga taong 1946–1951 sa Pilipinas.

Unawain natin na ang pinakamaselang problema sa kanayunan, hanggang ngayon, ay ang usapin ng lupain (tulad ng Hacienda Luisita, mga tirahan ng mga sakada sa Negros at mga teritoryo ng Lumad sa Mindanao) at pagtrato sa mga empleado sa agrikultura, minahan, troso, atbp. (kahawig ang patakarang pampolitika ng Partido Sosyalista [Gimenez-Maceda; isang pagkukulang ang pagkalimot kay Aguilar sa ulat ni Almario noong 1974]). Ambag ito sa pagbuo at paglusog na Nagkakaisang Hanay sa pakikibaka upang matamo ang pambansang demokrasya at awtentikong kasarinlan. Sa bisyon ng utopyang pinakamimithi, sinalamin ang nakarimirim na realidad at sa negasyon ng negasyong ito, sa diyalektika ng kasaysayan at interbensiyon ng lakas-paggawa, naipakita ni Aguilar na may kaakit-akit na kinabukasan ang dinuduhaging sambayanan. Pambihira ang maigting at maantig na sining ng nobelistang nagmana ng mapanuring talisman ng Katipunan at rebolusyonaryong tradisyon ng bansa.

SANGGUNIAN

- Aguilar, Faustino. *Pinaglahuan*. Maynila: Manila Filatelico, 1907.
- . *Kaligtasan*. Typescript. Quezon City: University of the Philippines, Filipiniana Section, 1951.
- . *Nang Magdaan ang Daluyong*. Maynila: PSP Press, 1945.
- Agoncillo, Teodoro and Oscar Alfonso. *History of the Filipino People*. Quezon City: Malaya Books, 1967.
- Almario, Virgilio S. "Panimulang-Suri: Mga Bukal at Batis ng Nobelang Tagalog." *The Literary Apprentice*, XLVII, 2 (Nov. 1974): 1-44.
- Brinton, Crane. *A History of Western Morals*. New York: Harcourt, Brace and Co., 1959.
- Constantino, Renato. *The Philippines: The Continuing Past*. Quezon City: The Foundation for Nationalist Studies, 1978.
- De Rougemont, Denis. *Love in the Western World*. Greenwich, CT: Fawcett Publications.
- EILER (Ecumenical Institute for Labor Education and Research). *Course on Genuine Trade Unionism*. Quezon City: EILER, 1988.
- Engels, Friederick. "The Origin of the Family, Private Property and the State." Nasa sa *Karl Marx and Frederick Engels: Selected Works*. New York: International Publishers, 1968.
- Galauran, Fausto. "Mga Paksa ng Nobelang Tagalog." Nasa sa *Kritisismo*, ed. Soledad Reyes. Metro Manila: Anvil Publishing Co., 1992
- Garraty, John and Peter Gay, eds. "The New Asia." *The Columbia History of the World*. New York: Harper and Row, 1972.
- Gerth, Hans and C. Wright Mills. *Character and Social Structure*. New York: Harcourt, Brace and World, 1953.

- Gimenez-Maceda, Teresita. "Ang Pagsanib ng Tradisyon at Radikalismo sa Sosyalistang Partido ng Pilipinas." *Diliman Review* 36.1 (1990): 51–61.
- Godelier, Maurice. "Modes of Production, Kinship and Demographic Structures." *Nasa Marxist Analyses and Social Anthropology*, ed. Maurice Bloch. London: Tavistock Publications, 1975.
- Guerrero, Amado. *Lipunan at Rebolusyong Pilipino*. Maynila: Lathalaang Pulang Tala, 1971.
- Hegel, G. W. F. *Phenomenology of Spirit*. Tr. A. V. Miller. Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Heller, Agnes. *Renaissance Man*. New York: Schocken Books, 1978.
- Hernandez, Amado V. *Panata sa Kalayaan ni Ka Amado*, ed. Andres Cristobal Cruz. Maynila: Atang de la Rama Hernandez, 1970.
- Hobsbawm, Eric. *Workers: Worlds of Labor*. New York: Pantheon Books, 1984.
- Infante, Teresita R. *The Woman in Early Philippines and Among the Cultural Minorities*. Manila: UNITAS, University of Santo Tomas, 1975.
- Kant, Immanuel. "On a Supposed Right to Lie from Altruistic Motives." *Nasa Ethics*, ed. Peter Singer. New York: Oxford University Press, 1994.
- Karnow, Stanley. *In Our Image*. New York: Random House, 1989.
- Kermode, Frank. "Secrets and Narrative Sequence." *Nasa On Narrative*, ed. W. J. T. Mitchell. Chicago: The University of Chicago Press, 1981.
- Kristeva, Julia. *Tales of Love*. New York: Columbia University Press, 1987.
- Labor Research Association. *U.S. and the Philippines*. New York: International Publishers, 1958.
- Muir, Edwin. "Time and Space." *Nasa The Novel: Modern Essays in Criticism*, ed. Robert Murray Davis. New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1969.
- Moore, Jr., Barrington. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon, 1966.
- Orejas, Tonette. "Let history judge me for what I did" (Interview with Luis Taruc). *The Philippine Daily Inquirer* (June 1, 2005): 20.
- Ossowska, Maria. *Social Determinants of Moral Ideas*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.
- Palmer, Alan. *The Penguin Dictionary of Twentieth-Century History 1900-1982*. New York: Penguin, 1983.
- Parsons, Talcott. "Family." *Nasa Key Quotations in Sociology*, ed. Kenneth Thompson. New York: Routledge, 1996.
- Raby, David L. *Populism: A Marxist Analysis*. Quebec, Canada: McGill University Center for Developing Area Studies, 1983.

- Raleigh, John Henry. "The English Novel and the Three Kinds of Time." Nasa *The Novel: Modern Essays in Criticism*. New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1969.
- Rehman, Jan. *Theories of Ideology*. Chicago: Haymarket Books, 2013.
- Reyes, Soledad. *Kritisismo*. Metro Manila: Anvil Publishing Co., 1992.
- . *Nobelang Tagalog 1905-1975*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1982.
- Ricoeur, Paul. *History and Truth*. Evanston, IL: Northwestern University Press, 1965.
- Rimmon-Kenan, Shlomith. *Narrative Fiction*. New York: Methuen, 1983.
- Rude, George. *Ideology and Popular Protest*. New York: Pantheon Books, 1980.
- San Juan, E. *Kontra-Modernidad*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2019.
- Santos, Lope K. *Talambuhay ni Lope K. Santos*, ed. Paraluman Aspillera. Manila: Capitol Publishing House, 1972.
- Saulo, Alfredo B. "Taruc's Spiritual Pilgrimage." *Philippine Studies* XV (October 1961): 699-712.
- . *Communism in the Philippines*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1990.
- Scholes, Robert and Robert Kellogg. *The Nature of Narrative*. New York: Oxford University Press, 1966.
- Shroder, Maurice. "The Novel as a Genre." Nasa *The Theory of the Novel*, ed. Philip Stevick. New York: The Free Press, 1967.
- Taruc, Luis. *Born of the People*. New York: International Publishers, 1953.
- Taylor, Charles. *Hegel and Modern Society*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1979.
- Torres-Yu, Rosario. *Alinagnag*. Manila: University of Santo Tomas Publishing House, 2011.

